

THE UNIVERSITY OF THE SOUTH PACIFIC
SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION
SUVA, FIJI

WIKALAKA

Сағымбай ЖҰМАҒҰЛ

ЖАНКЕШТІ ҰЛТ

тағдыр-талайы хақындағы тағылымды көркем туынды

Белгілі ақын, жазушы, руханият қайраткері Баянғали Әлімжановтың Ресей астанасы Мәскеудің «Художественная литература» баспасынан «Сказ столетнего степняка» атты орыс тілінде жазылған романы жарық көрді. Кітап Ресей Жазушылар одағының хатшысы Г.Пряхиннің «Двуречие Баяна» деген алғы сөзімен басылды. Туындының кейіннен беделді «Роман-газета» \№ 7.2019ж.\ басылымында жариялануы да әдеби үрдістегі маңызын көрсетеді.

XX ғасырда халқымыз басынан өткерген қиямет-қайым оқиғалар арқау болған шығармада ұлт тарихындағы алмағайып кезеңдердің қайғысы мен қасіреті, зұлматы мен нәубеті, жеңісі мен жеңілісі туындының басты қаһарманы көнекөз қария Асанбай Аманжолұлы атынан баяндалады.

Романдағы шытырман тартысқа толы драматизм, трагизм қыр перзенті Асанбай Аманжолұлы Бектеміров басынан кешкен қилы тағдырын немере, шөберелеріне баяндау тәсілі арқылы өрістеп отырады. Туындының стильдік ерекшелігі – авторлық баяндаудың өмірдің өзінен туындап отырған қат-қабат шынайы сюжеттік тартыстарға негізделуінде. «Бодан белого царя», «Аульная вольница», «Ярость народная», «Гражданская анархия», «Линия истребления», «Тиранический огонь», «Когти агентуры», «Необходимое отступление», «Война», «Испытание человечности», «Америка и аул», «Лагерь», «Испытание», «Милость судьбы», «Железное благо», «Абсурд, возведенный в абсолют», «Независи-

мость», «Оралман» , «Вечность и миг» атты тараулар өзара сабақтас сюжеттік-композициялық тұтастықта берілген. Өмірдің небір қатал сынында кісілік қасиеттеріне кір шалдырмай өткен қайтпас қайсар мінезді Асанбай тағдыры тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси өзгерістерге толы жылдардың қанды толқынына жұтылып кетпей, тіршілік тайталасында мерейі үстем болған халқымыздың жасампаздығына бас идіреді.

Шығарманың өн бойында Бектеміровтар әулетінің күрделі тағдыры ел өміріндегі дауылды жылдардың тыныс-тіршілігімен байланыста өрістейді. Асанбайдың өзіндік «менін» сақтаудағы жанкештілігі, табандылығы ұлт бірегейлігінің болат өзегі ұрпақтар сабақтастығымен үйлесім тауып жатады.

Туынды бастауындағы көркемдік деталь «Балбал тас» – бағзы мен бүгінгіні байланыстырып тұрған рәміздік белгі. «Ата, ақыл-есіңіз тұнық, сау-саламат күйіңізде осы жасыңызға қалай аман-есен жеттіңіз? Қалайша тірі қалдыңыз?» – деген сана сорабына жетелер ұрпақтарының сұрағына жауап іздеген қаламгер қилы кезеңдер шындығына көркемдік таныммен тереңнен үңіліп, арда халқымызды азаттық пен еркіндік жолында алға жетелеген рух асқақтығының күдіретіне бойлатады.

Иә, ата тарихқа, тарлан тарихқа қарата «XX ғасырдағы небір қанды қасап қасіреттерді басынан өткерген қазақ деген ұлт жер бетінен таза жойылып кетпей, қандай күдіреттің желеп-жебеуімен аман қалды? Қарға тамырлы қазақ жасампаздығының тылсым сыры неде?» деген өмірлік сауалға өрелі ұрпақ әлі талай оралатын болады...

Бодандықтан арылып, бостандыққа аяқ басқан алмағайып кезеңдер куәгері болған текті әулет тумасы Асанбай уақыттың қатал тезінен өтуде жеке басының күйін күйттеген емес. «Арым жанымның садағасы» деген ата-бабалар аманатына адалдық танытудан бір сәт те айныған емес.

Әкесі Аманжолдың дін мен ділді сақтаудағы қайтпас қайсарлығы, әжесі Алтынның тағылымды ертегі-аңыздары бала дүниетанымында өшпес ізін қалдырып, адамгершілік қасиеттерін ұштап отырды.

Бабасы Күреңтай батыр, әкесі Аманжол орыс отаршылдығына жантәндерімен қарсы жандар. Тамырында ата қаны өшпеген қыр перзенттеріне ұлттың өрлігі, елдің азаттығы, ұлыс бүтіндігі, ұрпақ жалғастығы бәрінен де қымбат.

Зұлымдық пен озбырлыққа мойымай, қиянат пен қиястықты жеңе білген Алаш баласы қашанда ізгілік пен мейірімді, әділдік пен кісілікті ту етіп ұстанды. Обал-сауап, ар-ұжданды қасиет тұтқан далалықтар адам баласының нәсілі мен діліне қарамастан татулық пен түсіністік жарасы-

мында өмір сүруді бұлжымас заңдылық деп біледі. Аманжолдың казак жеріне қоныс аударылып келген орыс мұжығы Майдакинмен риясыз достығының түп өзегі де адамгершілік мұраттардан нәр алып жататын рухани қайнардың тұнықтығында. Өмірдің сын сағаттарында тек адамгершілік қасиеттер ғана адамның адам болып қалуында зұлымдықтың алдын алады, әділдіктің салтанат құруына септеседі. Аманжолдың 1916 жылғы патша жарлығынан туындаған дүрбелеңде ойрандалған орыс жағындағы тамырын төніп келген ажалдан құтқарып қалуы да адами қасиеттерінің тереңдігін көрсетеді.

Романда 1914 жылғы Бірінші дүниежүзілік соғыс, 1916 жылғы патша жарлығына қарсы қырдағы дүрбелең барша қайшылығымен көрініс табады. Әкесі Аманжол, туған ағалары Әлімжан, Мейрамбай отаршылдар озбырлығына қарсы теңдік, азаттық туын көтерген көтерілісшілермен бірге атқа қонады.

Бейбіт елді ойрандап, казак даласын қанға бөктерген жазалаушы әскер жендеттерінің қолына түсіп, адам айтқысыз қорлық көрген Мейрамбай қыршынынан қиылады. Әкесі Аманжол 45 жасында жазалаушы әскерлермен болған қиян кескі ұрыста көз жұмады. Майданның кара жұмысына алынған Әлімжаннан ешбір хабар-ошар болмай, із-түзсіз кетеді...

1917 жылғы Ақпан, Қазан төңкерісінен кейінгі ақтар мен қызылдар арасындағы текетірес, бір ұлттың екіге жарылуының катарсистік сипатта жан әлемінді толқытуы да қаламгер шеберлігіне тәнті етеді. Көпті көрген көне көз Малай ақсақалдың: «Мынадай бұлғақ кезеңде тірі қалғың келсе, сұмдар мен арамзалар алдында адал да арлы болуға міндетті емессің. Жауына қолданар әдіс-айланды сайлап ал. Бір Аллаға, ұлтыңа ғана адал бол!» деген толғанысы заман запыраны болып төгіледі.

Ұлт пен ұлт жауласып, әке мен бала қастасқан алмағайып уақытта аталас ағайындылардың бірі ақтар, бірі қызылдар әскерінің катарынан табылады. Мұрат жолындағы майданда екі жаққа бөлініп өштескен Әкімжан ақтардың, Кәрімжан қызылдардың сойылын соғады. «Аға мен іні қастаспасын, қан төкпесін. Жаттың күштеп танған азаттығына алданып, құрдымға кетіп жүрмейік. Кірлесуді қойып, бірлесуді ойлайық, ел-жұрттың амандығын тілейік» деп нақак қан төгуден сақтандырған Малай қарияны 1920 жылдары есірген орыс есауылы қылышпен шауып өлтіреді...

Парасат пайымынан адасып, жаға жыртысумен мынау опасыз жалғанға сыйыспай өткен Әкімжан, Кәрімжандарға Бұлақбасы ауылындағы

әулеттік қорымнан топырақ бұйырыпты...

Әулет отын өшірмеуді дiттеген Асанбай әке аманатымен отбасына бас-көз болып, ауылындағы ағайын-туысқандарына қорған болып қалады. Қазақты ұшпаққа жеткізбейтiн ақтың да, қызылдың да түпкi мақсатын түсiнген Сәлiм Алаш идеясын қолдайды. Алаш атты әскерiнiң сапында сұр мергендiгiмен жауға қарсы атойлайды...

Дауылды жылдардағы қазақ ауылының қасiретi шығармада Асанбайдың бiр туған қарындасы Халила бейнесi арқылы өрiстей түседi. Ауыл үстiнен ойқастай өткен ақтар офицерiмен кетуге мәжбүр болған Халила өлiмiнiң де астары терең. Жат жұрттықтардың шектен шыққан қиянатына қарсы шыққан Сәлiм орыс офицерiн жекпе-жекте атып өлтiредi.

Аласапыран кезең ақиқатын көркемдiк тұрғыдан жинақтаған қаламгер туындыдағы драматизмге толы сюжеттiк желiлердi табиғи қалпымен дамытып отырады. Аласапыранға толы жылдары Асанбайды ажалдан Майдайкиннiң перзентi, қызыл әскер командирi Тимофейдiң құтқарып қалуы да уақыттың кiрi шалмаған адамзаттық гуманизм мұраттарының өмiршеңдiгiне көз жеткiзедi. Асанбайдың жаңа өмiрге араласуына сарабдал ой салған Тимофейдiң өзи қан құйлы 37 жылы тұтқындалып, сталиндiк репрессия құрбаны болып кете бередi.

«Жаңа билiкке мұғалiмдер керек. Оқы, тоқы, халқыңды ағарт. Елiңдi өрге сүйре!» деген Тимофей толғанысы да қазақ топырағында түлеген азаматтың iшкен суына, жеген нанына деген адалдығын танытады.

Асанбайдың көрмеген құқайы алда екен. Азамат соғысы жылдарындағы заңсыздықтар коммунист Голещекин бассыздығымен ушығады. Қазақ даласындағы аштық алапатын көзiмен көрген Асанбай жаналғыш белсендiлердiң асыра сiлтеулерiнен туындап жатқан түрлi әлеуметтiк қиянатты, «халық жауларымен» күрес науқанындағы қиястықтарды жан-тәнiмен сезiнедi. Қиямет қайымға тап болған туған халқымен бiрге зұлмат жылдардың қасiретiн басынан өткередi.

Өзи де саяси сенiмсiздiкпен тұтқындалып, түрмеге қамалады. Дүлей күш зорлығына иiлмеген Жәкежан бидiң өмiр үшiн күресе бiлуде, тiршiлiк жолында жанталасып бағуда намысын қамшылаған семсер сөзi рух бередi.

Тiршiлiк тайталасындағы жанкештiлiк күресiмен ажал аранына жұтылудан аман қалуда НКВД жаналғыштарының арандатуына, арбауына түспей, ақыл-қайратымен тығырықтан шығатын жол таба бiледi. Сол арқылы бiр Асанбай емес, тұтас қазақ халқының саяси жүйе илеуiне түсiп, заңын күштеп мойындағанымен, өзiндiк «менiн», рухын сақтай отырып,

ертеңгі күнге деген имани сенімін жоғалтпастан ұлттық қасиеттеріне адал болып қалудағы табандылығы тұтас романның басты леймотиві тұрғысында көркемдік шешім табады. «Ең бастысы, рухы өшіп, жаны семген жоқ!» деген толғаныстың мән-мағынасы ерен!!!

Жанкештілігімен НКВД өлімінен аман қалған Асанбай өз еркімен Екінші дүниежүзілік соғысқа аттанады. Сел болып аққан қан, қыршынынан қиылған боздақтар... Мән-мағынасыз қан төгуді тоқтатып, кісілік мейірімге, бейбіт өмір жарасымына шақырған жанайқайын «шалықтау» деп айыптаған ОСОБИС-тер қысымына алынады. Қиян кескі ұрыста жараланып, госпитальға түседі. Қайтадан соғысқа жіберіліп, барлаушылар тобында болады...

Аласапыран жылдары көз жазып қалған бауыры Сәліммен майдан даласында оқыстан кездесуі де шығармадағы шытырман тартыс үйлесімінде бейнеленеді. Кеңес билігіне қарсы қолына қару алған Сәлім өз ұстанымына болаттай берік тұлға. Өз бетінен қайтпайтын қайсар мінезді Сәлім мен Асанбай жолы екіге айырылады...

Сәлімнің күрделі тағдыры халқымыз басынан өткерген қилы кезең трагедиясын ұғынуымызға ой салады. Екіге жарылған ағайындылардың араға ұзақ жылдар салып туған жер топырағында қауышулары да қилы кезеңдер тезінен өткен әулеттің қайта бүтінделіп, жаңғыруының қандайлық күрделі асулардан өткенін аңғартады.

Асанбай тағдыр-талайындағы сұрапыл соғыс жылдары шындығының боямасыз көріністерін жазушы басты кейіпкердің түрлі сыннан өтудегі шым-шытырық оқиға желісінің шиеленісуімен үстей түседі. Асанбайдың неміс тұтқынына түсіп, Түркістан легионында, жау тұтқынында болуын «сатқындық» деп күстаналаған идеологиялық айыптаулармен лагерьдегі азапты жұмыстарға жегілген қапастағы жылдары да адамзаттық құндылықтарды, әділдікті белден басқан тоталитарлық жүйеге тән қылмыспен ұштастырыла беріледі.

1950 жылы бес жылғы сергелдеңге толы небір қиындықтарда адами қасиеттерін жоғалтпаған Асанбай лагерьден қашып шығады. Тайгада аштық азабын тартуы, ГУЛАГ лагерьлерінің бірінен қашып шыққан бейбақтармен ит байласа тұрғысыз Сібір орманында ұшырасуы, тіршілік үшін жанталасқан жансебіл пенденің жеңісі, қанды репрессия жылдары Сібірдің ну орманына жансауғалап қашқан орыс қызы Татьянамен кездесуі туындыда психологиялық тереңдікпен бейнеленеді. Тайгадағы үш жылғы сергелдеңнен соң еліне жол табу өткелдері де оңай болған жоқ. Бір жыл бойы ел кезіп, вокзал, станцияны жағалап өлместің күнін

кешеді. Сталин өлімінен соң туған жеріне оралады...

Қан майданға қырық жасында аттанып, еліне елу төрт жасында оралған Асанбай: «Мен өзі майдангермін бе әлде сатқынмын ба? Мен кіммін?!» дейді. Оны осындай мүсәпір күйге түсірген, мейірімсіз талқыдан өткізген озбыр жүйе қиянаты болатын. Небір қиындықтарға мойымаған ол соғыс мүгедегі ретінде қалпына келтіріліп, әскери марапаттарын қайтарып алады. Мүгедектігіне зейнетақы тағайындалады. 1955 жылы неміс тұтқынында болған әскерилерді ақтау туралы жарлықпен қаралаудан арылғандай болады...

Перзенттерінің амандығын тілеп еңіреген анасы жетпіс екі жасында өмірден өтіпті. Әулет отын өшірмеген ақ адал жары Халима балаларын бағып-қағып жеткізген екен. Ұлдары өсіп, қыздары тұрмысқа шығады. Немере сүйеді.

XX ғасырдағы қазақ қасіретін тұтас адамзат баласы үшін үрей туғырып келген тоталитаризм қиянатын ашуда қаламгер тарихи шындықтан алшақтамай, туындының өн бойында уақыт пен кеңістік белгілерінің бірлікте көрінуіне күш салып отырады. Коммунистік идеология зардаптары қанды репрессиялармен тоқтап қалғаны жоқ. Сталиндік депортацияға ұшыраған ұлттар мен ұлыстардың шемен шерлері әлі де тарқап болғаны жоқ. Осынау зұлмат шығармада қазақ даласына күштеп көшірілген Поволжье немістерінің тағдыры арқылы суреттеледі. Бірнеше отбасы Асанбай ауылын паналайды. Олардың бас көтерер үлкендері «халық жаулары» деген желеумен КарЛАГ-қа тоғытылады. Бірлі жарым аман қалған қатын-қалаш, бала-шағаны қазақтар бауырына басады. Қиын қыстау күндері пана, қорған болады.

Асанбайдың үлкен ұлы Қабдөш мұсылман дінін қабылдаған неміс қызы Полинаға үйленеді. Бұл жерде көркемдік қиялы ұшқыр жазушы өмір шындығын суреттеуде ұтқыр көркемдік штрих, көркемдік детальдарды шынайылықпен өргендіктен жасандылыққа ұрынбағанын баса көрсетеміз.

Тың игеру науқаны, қазақтардың өздерінің тарихи атамекенінде азшылыққа ұшырауы, ассимиляциялық саясат үрдістерімен сабақтас қазақ тілінің мүшкіл халі, Степнякта қазақ мектептерін, қазақ сыныптарын ашу үшін күрестегі пәрменді іс-әрекеттер басты кейіпкер толғаныстары арқылы бедерленеді.

Кеңестер билігі киліккен Ауғанстандағы соғыс лаңы да Асанбайдың екі немересінің сол елде қызмет етіп, аман-есен оралуымен бейнеленеді. КСРО ыдырауы, еліміздің тәуелсіздік алуы сынды XX ғасыр соңындағы

жоталы қоғамдық мәселелер туындының сюжеттік желісінде барша табиғилығымен өрістейді.

Тұтастай алғанда, қазақ халқының XX ғасырдағы қайғы-қасіретін, арман-аңсарын бір әулеттің тағдыр-талайы арқылы суреттеген роман қазіргі қазақ прозасына қосылған қомақты дүние. Бодандықтан бостандыққа, тәуелділіктен азаттыққа жетуіндегі шырғалаңдарында тарих толқынының асау иіріміне жұтылып кетпей, елдік қасиетін сақтап қалуда жанкештілік танытқан жасампаз ұлт қандай да болмасын құрметке ие. Тарихи формациялардың қауіп-қатерге толы қанды тезінен өтуде феномен феникс сынды түлеп отырған қазақ халқы өзіндік «менінен», ұлттық бірегейлігінен айырылмады. Өмір тайталасында, толассыз тіршілік жанталасындағы күресінде ұрпақтар сабақтастығының күретамырынан ажырап қалмады. Романның көркемдік қуаты да, тағылымдық мәні де осында.

